

پژوهشنامه قرآن و حدیث

Pazhouhesh Name-ye Quran Va Hadith

No. 34, Spring & Summer 2024

شماره ۳۴، بهار و تابستان ۱۴۰۳

صص ۲۲۹-۲۵۴ (مقاله پژوهشی)

مقایسه دو مفهوم امت وسط و قوم برگزیده بر مبنای قرآن کریم و عهدین

زینب پرهیزکار^۱، عباس همامی^۲، محمدرضا عدلی^۳

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۶/۱۱ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۰۷/۲۹)

چکیده

در قرآن کریم و عهدین، واژه‌هایی نزدیک به هم وجود دارد. یکی از این واژه‌ها امت وسط در قرآن کریم است که در عهدین با عنوان قوم برگزیده یاد شده است. جایگاه امت وسط در قرآن کریم و قوم برگزیده در عهدین، مسئله اصلی این مقاله است. وجوه اشتراک و افتراق بین این دو واژه در این مقاله بررسی شده است. مطالعه انجام‌شده نشان می‌دهد که امت وسط در قرآن و روایات اسلامی و قوم برگزیده در عهدین، خاستگاه و کاربردهای مشترکی دارند، از جمله اینکه در هر دو مورد، برتری و میانه‌روی مطرح می‌شود؛ اما در عین حال، حوزه کاربرد قوم وسط به مراتب بیشتر از قوم برگزیده است؛ به علت آن‌که در قرآن کریم، در آیه ۱۴۳ سوره بقره به امتیاز امت اسلامی بر سایر امت‌ها تصریح شده و کلمه «شاهد» در این آیه به معنای ناظر و نمونه و گواه بودن است و شهادت امت اسلامی یعنی الگوشدن همه‌جانبه امت وسط بدون افراط و تفریط، درحالی‌که کلمه قوم برگزیده در قرآن به برتری دادن به وسیله نازل کردن نعمت‌های دنیوی و ارسال رسل معنی شده و قوم برگزیده یا نظریه برگزیدگی در قوم یهود، ایده‌ای اساسی در تاریخ تفکر یهود است. ایده برگزیدگی در بخش‌های متون مقدس کتاب یهود شرح و بسط یافته و دچار توسع و تطور معنایی شده است؛ زیرا برگزیدگی زمانی بر انسانی یهودی تطبیق دارد که بعد از آنکه خدا وظیفه‌ای برایش مقرر کرد، او در انجام وظایف کوشا باشد.

کلید واژه‌ها: امت وسط، قوم برگزیده، قرآن کریم، عهدین، آیه ۱۴۳ سوره بقره.

۱. دانشجوی دکتری گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران؛
parhizkar.z@yahoo.com

۲. استاد گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)؛
ah@hemamia.ir

۳. دانشیار گروه ادیان و عرفان، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
moh_adli@yahoo.com

۱- بیان مسأله

در طول تاریخ، مفهوم «برگزیدگی» همواره یکی از موضوعات مهم در ادیان ابراهیمی بوده است. این مفهوم نه تنها بر هویت دینی و مذهبی پیروان این ادیان تأثیر گذاشته، بلکه نقشی تعیین‌کننده در رفتار اجتماعی، مسئولیت‌های فردی و جمعی و نحوه تعامل با دیگران ایفا کرده است. در اسلام، مفهوم «امت وسط» در قرآن به عنوان امتی معتدل و میانه‌رو مطرح می‌شود که وظیفه هدایت و شهادت بر دیگران را بر عهده دارد. در مقابل، در یهودیت، «قوم برگزیده» براساس پیمان‌های تاریخی و خاندانی انتخاب شده و وظیفه حفظ و اجرای قوانین الهی در میان خود دارد.

سؤالاتی که این مقاله در پی پاسخ به آنهاست عبارت‌اند از: شباهت‌ها و تفاوت‌های دو مفهوم «امت وسط» و «قوم برگزیده» چیست؟ این تفاوت‌ها چگونه می‌تواند بر مسئولیت‌ها و روابط اجتماعی و تعاملات میان ادیان تأثیر بگذارد؟ و چگونه می‌توان از طریق مطالعه این مفاهیم، به درک بهتری از نقش دینی و اجتماعی این دو جامعه دست یافت؟

۲- مقدمه - بررسی مفاهیم وسط و قوم برگزیده در قرآن

کلمه «وسط» در لغت به معنای عدل و میانه‌روی و کلمه «برگزیده» به معنای برتری دادن، زیادت و فزونی است. این کلمه در قرآن در آیه «وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا» (البقره، ۱۴۳)، به معنای قوم میانه‌رو و معتدل آمده و برگزیدگی در آیه «وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى الْغَالِبِينَ» (الجاثیه، ۱۶)، تفضیل و برتری دادن به وسیله نازل کردن نعمت‌های دنیوی و ارسال رسل معنی شده است. در اخلاق، خط وسط این‌گونه تعریف شده است که برای هر فضیلت، حمع‌یصنی وجود دارد که بهترین نقطه آن، وسط است. تجاوز از وسط، به افراط و تفریط ختم می‌شود که رذیله است؛ مانند صفت شجاعت که فضیلت است و در وسط جای دارد و افراط از وسط، تهور نام دارد و تفریط در آن، جبن است.

از جمله مسائل مهمی که در ایجاد یک زندگی سالم، از توجه و اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، مسئله اعتدال در مجموعه زندگی است، به این معنا که انسان تمام ارزش‌ها از قبیل عبادت، خدمت به مردم، آزادی، محبت، عشق‌ورزیدن و امور دیگر را به‌طور هماهنگ و معتدل در خود ایجاد کند و به رشد حساب‌شده آن‌ها بپردازد، به‌صورتی که به حد متوسط آن‌ها دست یابد. تحصیل روش اعتدال و میانه‌روی در تمام ابعاد زندگی، از مهم‌ترین توصیه‌ها و دستورهای دین مبین اسلام است. این روش و مقام تا آنجا اهمیت دارد که رعایت آن، موفقیت انسان‌ها را در زندگی دنیوی و اخروی تضمین می‌کند. درست به همان صورت که دین اسلام راه میانه است، قلمرو آن نیز که کعبه باشد، میانه زمین قرار گرفته است.

کلمه قوم برگزیده، رویکرد انحصارگرایانه یهود است که ریشه در نبوت ساموئل و ناتان نبی دارد؛ چنان‌که سلطنت داوود را جاودان می‌دانند و معتقدند که خداوند، خاندان داوود را برگزید و با ابراهیم و قوش عهده بست تا فرزندان او وارث کنعان شوند. در نهایت، این عهد با تمام قوم بنی‌اسرائیل در کوه سینا تجدید شد؛ اما باور یهود در برگزیدگی قوم اسرائیل در دوره‌های مختلف فکری-دینی با تأملات متفاوتی مواجه شد. به‌طوری‌که در دوره انبیا تا دوره کتب بین‌العهدین، بیشتر با توصیه‌هایی اخلاقی مواجهیم که به توبه از صفت خود برترینی دعوت می‌کند و در دوران مدرن، روشن‌فکران سکولار در پی نفی این آموزه و دین‌داران تک‌ترگرا در صدد توجیه عقلانی آن بوده‌اند.

این پنداره توسط خداوند هم نقد می‌شود: «قُلْ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ هَادُوا إِن زَعَمْتُمْ أَنَّكُمْ أَوْلِيَاءُ لِلَّهِ مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوْا الْمَوْتَ إِن كُنْتُمْ صَادِقِينَ» (الجمعه، ۶). یهود خود را امتی برگزیده می‌دانند و حتی ادعا می‌کنند که پسران یا دوستان خدا هستند. خداوند در آیه ۱۸ سوره مائده، در مقابل این بلندپروازی بی‌دلیل می‌ایستد و می‌گوید که دوست همیشه مشتاق لقای دوست است و لقای معنوی پروردگار در قیامت رخ می‌دهد. و طبق آیه ۹۶ سوره بقره می‌توان این‌گونه برداشت کرد که اگر شما ای قوم یهود، دوست خاص خدا باشید، چرا این‌قدر به زندگی دنیا چسبیده‌اید؟

قرآن کریم امت پیامبر را بهترین امت معرفی می‌کند (آل عمران، ۱۱۰) و علت این برتری را اعمال مطابق با معیار وسط بودن می‌داند. طبیعی است که اندیشه برتری و برگزیدگی ذاتی امت‌ها، به صورت صریح در قرآن نفی شده و سرزنش‌های صریح آیات به این موضوع اشاره می‌کند که به دلیل نافرمانی بنی اسرائیل، برتری از آنان سلب شده است. همچنین طبق همین آیه، خداوند درباره بنی اسرائیل از تفضیل سخن می‌گوید؛ اما درباره امت اسلام، سخن از خیریت دارد. با تأمل در مفهوم‌شناسی و تفاوت میان این دو مفهوم، می‌توان تأیید برتری امت اسلام بر امت بنی اسرائیل را آشکارا مشاهده کرد. در آیات قرآن کریم، امت محمد ﷺ با تعبیر «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ» (آل عمران، ۱۱۰) توصیف شده است. می‌توان این گونه برداشت کرد که امت محمد ﷺ قابل مقایسه با اقوام دیگر، از جمله بنی اسرائیل نیست. همچنین قید «أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ»، شمول تاریخی-جغرافیایی دارد. در نتیجه، امت وسط و شهید، امتی عاری از افراط و تفریط است که این خصوصیت به کمال ختم می‌شود و این آرمان، زمان پیامبر خاتم ﷺ و اهل بیت  تجلی می‌یابد.

۲-۱. اهمیت و ضرورت تحقیق

بررسی مفاهیم دینی، همچون امت وسط در قرآن کریم و قوم برگزیده در عهدین حائز اهمیت است؛ زیرا این دو مفهوم، تأثیرات مهمی بر هویت دینی پیروان این ادیان و روابط بین ادیان دارد. فهم بهتر این اشتراکات و تفاوت‌ها می‌تواند به درک بهتر تعاملات میان ادیان و ترویج گفت‌وگوی بین‌الادیانی و آگاهی از مسئولیت‌های اجتماعی و دینی این دو امت در دنیای معاصر کمک کند و الگوی مناسبی برای جوامع مدرن باشد. همچنین با روشن‌سازی این مفاهیم می‌توان به کاهش سوء تفاهم‌ها در میان پیروان ادیان مختلف و تقویت هویت دینی پیروان این ادیان کمک کرد. این مطالعه به مسلمانان و یهودیان امکان می‌دهد که با شناخت بهتر مفاهیم دینی خود، به تقویت ارتباط با ارزش‌های الهی و مسئولیت‌های خود در برابر جامعه و جهان بپردازند.

۲-۲. پیشینه تحقیق

در خصوص پیشینه این پژوهش، منابع و مطالعاتی بررسی شد که به موضوعات امت وسط و قوم برگزیده پرداخته‌اند؛ اما اغلب این مطالعات به صورت جداگانه به این مفاهیم، توجه لازم را نداشته و مقایسه تطبیقی میان آن‌ها صورت نگرفته است.

چهار کتاب الوسط فی القرآن به قلم طلال الحسن، الوسطیه فی القرآن به قلم علی محمد طلابی (المصراتی)، الإسلام دین الوسطیه و اعتدال به قلم الشیخ کاظم رهیف البهادلی، الوسط و مظاهر الوسطیه فی القرآن به قلم الحسن بن فلوی الموکلی، همچنین کتاب اعتدال و میانه‌روی نوشته ابراهیم بهشتی دامغانی و کتاب زندگی در آیینة اعتدال تألیف مجتبی فرجی، به توضیحات کامل درباره موضوع وسط‌بودن امت اسلامی پرداخته‌اند؛ ولی هیچ‌کدام امت وسط را با قوم برگزیده مقایسه نکرده‌اند. در مقالات «بررسی و نقد انگاره برتری ذاتی بنی‌اسرائیل براساس مطالعه تطبیقی تفاسیر قرآن و تفاسیر عهد عتیق» نوشته طاهره‌سادات طباطبایی امین در دو فصلنامه مطالعات تطبیقی قرآن پژوهی، «اندیشه قوم برگزیده در یهود» نوشته رضا گندمی در مجله هفت آسمان، شماره ۲۶، «امت وسط از دیدگاه مفسران فریقین» نوشته نقی غیائی و قدرت‌الله نیازی در فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات تفسیری، «نقد و بررسی ادعای برتری یهود براساس ملل از منظر قرآن کریم» نوشته علیرضا فخاری و لیلا ابراهیمی در مجله آموزه‌های قرآنی دانشگاه علوم اسلامی رضوی، «ام‌القری پایگاه جهانی امت وسط» نوشته ابوالفضل خوش‌منش در نشریه پژوهش‌های قرآن و حدیث، «برتری بنی‌اسرائیل در قرآن و تورات» نوشته سهیلا جلالی کندی در فصلنامه علمی پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهرا و «سیر تحول در تأملات مربوط به آموزه‌های برگزیدگان قوم بنی‌اسرائیل» نوشته اسدالله آژیر در مجله ادیان و عرفان، به پژوهش‌هایی به روش تحلیلی تطبیقی در موضوع برتری قوم بنی‌اسرائیل در قرآن و عهدین پرداخته شده است؛ ولی نویسندگان این مقالات یا فقط به چیستی وسط‌بودن در تفاسیر مختلف توجه کرده‌اند یا تنها به اختلاف‌نظرهای مفسران فریقین در

مصدق امت وسط پرداخته یا بررسی لفظ تفضیل در قرآن را مورد توجه قرار داده‌اند یا به نقد اعتقاد به برگزیدگی قوم یهود و فضیلت ذاتی و برتری نژادی توجه داشته‌اند و هیچ‌یک قوم برگزیده را با امت وسط مقایسه نکرده‌اند.

۲-۳. بررسی لغوی مفاهیم اولیه

وسط هر چیزی یعنی حد متوسط، بین افراط و تفریط و اعتدال است و حد وسط، معیار تمام کمالات است (ابن فارس، ۳۹۱/۲).

امت: به پیروان، گروه و به گروهی از مردم، جماعت، پیروان یک پیامبر معنا شده است (فرهنگ فارسی عمید، ذیل واژه امت).

قوم: معنای قیام و برخاستن می‌دهد، نقیض نشستن و نیز قوم اشاره به مردان بدون زنان دارد و زنان بر سبیل متابعت از مردان به این گروه وارد شده‌اند (ابن منظور، ۴۹۶/۱۲).

برگزیده: به معنای آنکه یا آنچه از میان یک مجموعه به عنوان بهترین انتخاب شده است و نیز منتخب، ترجیح داده شده، مرجع (فرهنگ معین، ذیل واژه برگزیده).

قرآن: به فراهم آوردن و گرد کردن چیزی به چیزی دیگر معنا کرده‌اند. نام کتاب آسمانی مسلمانان است که بر حضرت محمد بن عبدالله صلی الله علیه و آله پیامبر اسلام، نازل شد (ابن کثیر، ۱۴۱۹ق).

عهدین: به مجموعه کتاب‌های مقدس مسیحیان و یهودیان اشاره دارد (میشل، ۲۳).

۳- مفهوم‌شناسی امت وسط و قوم برگزیده بر پایه منابع لغوی و تفسیری

بررسی معنایی و مفهوم‌شناسی دو واژه امت وسط و قوم برگزیده، برای تبیین و تحلیل این دو واژه، اهمیت ویژه دارد. بنابراین، به تعریف جداگانه امت وسط و قوم برگزیده می‌پردازیم.

۳-۱. معنای لغوی امت وسط

ماده اصلی واژه «امت» به معنای قصد چیزی کردن است (ابن درید، ۵۹/۱) و این معنی در تمامی مشتقات این کلمه وجود دارد (مصطفوی، ۱۴۹/۱). ریشه امت به مرجع، جماعت

و دین نیز معنا شده است (ابن فارس، ۲۱/۱). لغت‌شناسان واژه وسطاً را به معنای «اسما لما بین طرفی کل شیء» (چیزی که بین دو شیء قرار می‌گیرد) می‌دانند (فراهیدی، ۲۷۹/۷؛ صاحب، ج ۸).

۳-۲. معنای لغوی قوم برگزیده

کلمه «قوم»، اسم جمع است و اشاره به مردان می‌کند بدون زنان، ولی زنان بر سبیل متابعت از مردان بر آن گروه وارد می‌شوند (جوهری فارابی، ۱۹۸۴). لفظ «برگزیده» به معنای انتخاب شده و ترجیح داده شده است (معین، ۲۵۶) یا به معنای چشم و چراغ، گزیده و سره نیز آمده است (بیهقی، ۳۰۷).

۳-۳. بررسی اصطلاحی مفهوم امت وسط

برای دستیابی به مقایسه امت وسط و قوم برگزیده، توجه به سیاق آیه ۱۴۳ سوره بقره ضروری است. این آیه درباره تغییر قبله مسلمانان از بیت المقدس به مکه است. تغییر قبله مسلمانان، جنجال زیادی ایجاد کرد که تا قبل از این تغییر، چنین تأثیری بر جامعه مسلمانان وجود نداشت (طباطبایی، ۱۳۱۷/۱). قرآن بیت المقدس را قبله یهود نمی‌خواند، بلکه قبله مسلمانان می‌داند و در پاسخ به یهودیانی که به تغییر قبله ایراد گرفتند، می‌فرماید: «قُلْ لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ» (البقره، ۱۴۲). پس از تشکیل حکومت اسلامی در مدینه، مسلمانان نباید رو به قبله یهودیان نماز می‌خواندند. بنابراین، وحدت قبله مسلمانان و یهودیان به تفکیک این دو قبله تبدیل می‌شود و گروهی با عنوان امت وسط خطاب می‌شوند. آنان دارای اهمیت ویژه‌اند؛ پس، بررسی مفهوم و مصداق امت وسط از نظر مفسران لازم به نظر می‌رسد.

۳-۳-۱. وسط به معنای عدل

برخی امت وسط را امت عادل دانسته‌اند (اندلسی، ۱۷۷/۱۲؛ رازی، ۸۵/۴) و معتقدند

مصدق امت وسط، همه مسلمانان اند (طبری، ۱۴۱۲). در نقد این نظریه می‌توان گفت که تفسیر «امت وسط» به عدل، با مفاد خود آیه، آیات دیگر و نیز با واقعیت مسلمانان سازگار نیست: «لَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ» (البقره، ۱۴۳)؛ یعنی حتی همه می‌توانند شهادت دهند و شهادت آنان حجت است، همان‌گونه که پیامبر گواه و شاهد است؛ ولی برداشت حجیت اجماع از این آیه جایز نیست؛ چون برای حجیت اجماع، نیاز به نظر معصوم است (شیخ طوسی، ۷/۲).

۳-۳-۲. وسط به معنای میانه غلو و تقصیر

برخی نیز وسط را به معنای میانه غلو و تقصیر یهود و نصاری، افراط و تفریط در توجه به مادیات و معنویات می‌دانند، در صورتی که امت اسلام در عمل به شریعت دچار افراط و تفریط نیست (طبری، ۱۴۲/۳ و ۵/۲). همچنین امت اسلام در جمع بین جانب روح و جسم، وسط است (رشیدرضا، ۵/۲؛ مراغی، بی تا: ۶/۲). امت اسلام در مقایسه با دیگران، از نظر فکر و اندیشه و تربیت، میانه‌رو است (شازلی، ۱۱۳/۱) و بین مصالح فرد و اجتماع جمع کرده (حجازی، ۸۲/۲). این ویژگی، امت اسلام را در قیامت، گواه بر امت‌های دیگر ساخته (زحیلی، ۶۴/۱) و آن‌ها را حجت، شاهد و نمونه‌ای کامل بر امت‌های دیگر قرار داده است (خطیب، ۱۶۶/۱)؛ اما همه مسلمانان مصداق امت وسط نیستند.

۳-۳-۳. وسط بودن به معنای واسطه بین پیامبر و مردم

برخی وسط بودن را در معنای واسطه بین پیامبر ﷺ و مردم می‌دانند؛ اما ظاهراً هیچ‌کدام از معانی بیان‌شده برای وسط بودن، با مراد آیه ۱۴۳ سوره بقره تطبیق ندارد؛ زیرا برای به دست آوردن معنای لفظ، افزون بر معنای لغوی که موضوع‌له آن است، باید به معنای استعمالی و اراده گوینده از آن نیز توجه کرد. معنای اراده‌شده به قرینه نیاز دارد و اگر قرینه‌ای نباشد، لفظ بر معنای موضوع‌له خود حمل می‌شود (مظفر، ۲۰/۱ و ۲۱). در خود

آیه، قرآینی وجود دارد که نشان می‌دهد منظور از وسط‌بودن، وساطت امت است، بدین معنا که امت وسط بین مردم و پیامبر ﷺ واسطه است. همان‌گونه که رسول خدا ﷺ واسطه فیض و هدایت الهی برای مردم است، امت وسط نیز واسطه هدایت مردم است؛ اما امت وسط، فیض را از رسول خدا ﷺ دریافت می‌کند و با تبیین وحی الهی توسط ایشان و براساس سنت آن حضرت، به مردم می‌رساند؛ ولی این گروه، مصداق امت وسط را فقط اهل بیت ﷺ می‌دانند (مشکینی، ۱۵۴/۱).

۳-۳-۴. نظریه مختار

به نظر می‌رسد معنای وسط‌بودن در آیه ۱۴۳ سوره بقره، وساطت امت است، بدین معنا که امت وسط بین مردم و پیامبر ﷺ واسطه است (همان) و مصداق این آیه، مسلمانان واجد شرایط وسطیت تا اهل بیت در نظر گرفته شده است. به‌خاطر وجود قرآینی در آیه، فقط امت نمونه، مصداق‌های کامل و الگوهایی‌اند که در صف مقدم قرار دارند (مکارم شیرازی، ۴۸۸/۱ و ۴۸۹)، به‌طوری‌که مقام شهادت برای امت وسط در آیه، از نظارت‌هایی طولی خبر می‌دهد که در رأس آن، اهل بیت و قاعده هرم آن، امت نمونه‌اند که فیضشان را از پیامبر ﷺ گرفته‌اند. امر به معروف و نهی از منکر، نمونه‌ای از این سازوکار طولی است که خداوند، کارگزاران آن را «خَيْرَ أُمَّةٍ» (آل عمران، ۱۱۰) خطاب می‌کند. آیه ۱۵۹ اعراف، از امت صالحی در میان قوم موسی ﷺ یاد می‌کند که انسان‌ها را به حق و عدالت هدایت می‌نمایند. بر مبنای قاعده «يَنْطِقُ بَعْضُهُ بِلِسَانِ بَعْضٍ» (سیدرضی، خطبه ۱۳۳)، تفسیر نیکویی برای امت وسط وجود دارد که براساس آن در هر عصری، با نزدیک شدن به رأس هرم، یعنی اهل بیت ﷺ، به‌عنوان الگویی مناسب در مقام هدایت سایرین نقش ایفا می‌کند.

۳-۳-۴. تعریف اصطلاحی قوم برگزیده

قوم برگزیده یا نظریه برگزیدگی در قوم یهود، یک ایده اساسی در تاریخ تفکر یهود است. ایده برگزیدگی در بخش‌های متون مقدس کتاب یهود، شرح و بسط یافته است

(cjt, p. 55). این عقیده بیانگر آن است که قوم یهود ارتباط ویژه و منحصر به فردی با خدای جهان دارند. آیاتی در تورات به صراحت به قوم برگزیده اشاره دارد؛ مثلاً یهودیان اقوام مقدس‌اند (تثنیه، ۶:۷). این رویکرد، ریشه در عهد و میثاقی دارد که خدا با ابراهیم و سرانجام با این قوم بست (پیدایش، ۹:۱۷) و این نظریه در یهودیت تلمودی، فلسفی، عرفانی و معاصر گسترش یافته است.

۴- تحلیل جایگاه قوم برگزیده و امت وسط

برای مقایسه دو مفهوم امت وسط و قوم برگزیده، لازم است پس از بررسی لغوی و اصطلاحی این دو مفهوم، به تحلیل جایگاه قوم برگزیده و امت وسط پردازیم.

۴-۱. تحلیل جایگاه امت وسط

ترکیب وصفی امت وسط به معنای گروهی نیکو، پسندیده و خیر است (فیروزآبادی، ۹۳۲/۱؛ معلوف، ۹۰). همچنین در معنای ممتاز و برگزیده، افرادی میانه‌رو (طریحی، ۴۹۸/۴) و دارای وجه مشترک، مانند زبان، مکان و دین واحد است (راغب اصفهانی، ۸۶/۱؛ شعرانی، ۳۷/۱؛ طریحی، ۱۰۶/۱ و ۱۰۷؛ جوهری، ۱۱۶۷/۳). «وسط» به «افضل» (بهترین) نیز معنا شده (شرتونی، ۷۶۵/۵؛ راغب اصفهانی، ۸۶) و به این دلیل امت اسلامی به عنوان شاهد بر دیگر امت‌ها قرار داده شده است. این برتری نه تنها در اعتقادات و اعمال دینی، بلکه در اخلاق و رفتار اجتماعی نیز مشاهده می‌شود. آنان در تحمل مسئولیت‌های اجتماعی و دینی خود الگو هستند (محمد بن جریر، ۱۴۱۲). این امت در برابر انحرافات اجتماعی و دینی ایستادگی می‌کنند و به دلیل این ویژگی‌ها، به عنوان شاهد بر دیگران قرار داده شده‌اند (سید قطب، ۱۴۱۲).

از شواهد قرآنی برمی‌آید که اهل بیت (علیهم‌السلام) بهترین مصداق این گروه به شمار می‌آیند (طباطبایی، ۳۲۱/۱). آیات دیگری بدون استفاده از کلمه امت وسط با این موضوع در ارتباط‌اند؛ مانند آیات

۱۲۷ و ۱۲۹ سوره بقره، آیه ۳۵ سوره ابراهیم و آیات ۱۴ و ۷۸ سوره حج).

آیه ۱۴۳ سوره بقره درباره گروهی است که خداوند، آنان را امت وسط قرار داده تا گواه بر مردم باشند؛ زیرا لام در «لَتَكُونُوا» لام عاقبت است و از آن چنین استفاده می‌شود که غرض از امت وسط بودن گروه مذکور، گواهی آنان بر اعمال امت‌هاست (طیب، ۲/۲۳۰). این گروه مخاطب حقیقی «جَعَلَكُمْ» و دارای نقش و مسئولیت مهم یادشده هستند. تحقق امت وسط از خواسته‌های حضرت ابراهیم و حضرت اسماعیل است. آن‌ها از خدا درخواست کردند عملشان را بپذیرد، آنان را مسلمان قرار داده و از ذریه‌شان نیز گروهی را تسلیم خدا قرار دهد (البقره، ۱۲۷ و ۱۲۸). سپس دعا کردند رسولی در میان ذریه آنان مبعوث کند و آنان را از انواع آلودگی‌ها تطهیر سازد و ایشان را برای پرستش خدا خالص گرداند (طباطبایی، ۳۲۳/۱؛ البقره، ۱۲۹). خداوند در آیه ۷۸ سوره حج، ضمن اشاره به اجابت این دعاها، به گروه برگزیده‌ای خطاب می‌کند که تسلیم حکم الهی‌اند، بدون آنکه سرپیچی و معصیتی کرده و اجرای دستورهای دین برایشان مشقت و زحمتی داشته باشد. آنان نیز واسطه بین پیامبر ﷺ و مردم و گواه بر مردم معرفی شده‌اند (طباطبایی، ۳۲۲/۱).

از جمله حقایق قرآنی که خداوند بارها بدان اشاره فرموده، شهادت گواهان در دادگاه عدل الهی است (النساء، ۴ و ۴۱). گرچه این گواهی‌دادن در روز قیامت خواهد بود، تحمل آن در دنیاست (جوادی آملی، ۱۶۶/۶). گواه‌بودن امت وسط ایجاب می‌کند که ایشان گروهی خاص و دارای مقام و موقعیت ویژه‌ای باشند تا بتوانند ضمن نظارت بر اعمال همه مردم، در قیامت اقامه شهادت کنند (فخر رازی، ۱۱۱/۴). به اعتبار شاهدبودن اوست که می‌توان به شهادتش استناد کرد (جوادی آملی، ۱۶۵/۶) و اینکه مصادیق مفهوم وسیع آیه محدود نیست، بلکه امت نمونه، مصداق‌های کامل‌اند و آن‌ها الگوهایی هستند که در صف مقدم قرار دارند (مکارم شیرازی، ۴۸۸/۱ و ۴۸۹) و بقیه افراد که از این گروه تبعیت می‌کنند، به میزان تبعیتشان در این صف قرار دارند.

گزاره‌های دینی در دین مبین اسلام به‌خوبی نشانگر این حقیقت است که امت اسلامی،

امت اعتدال و میانه‌روی و نظام عالم، نظام احسن و اعتدالی است (البقره، ۱۴۲ و ۱۴۳) و همچنین انسان را در تمامی ابعاد و عرصه‌های زندگی، به تعادل و اعتدال دعوت می‌کند و او را از افراط و تفریط باز می‌دارد، چنان‌که قرآن کریم اعتدال در دین اسلام را به‌عنوان حنیف و دور از انحراف، قیّم ثابت و استوار و هماهنگ با فطرت معرفی کرده است (الروم، ۳۰). حق‌گرایی و دوری از انحراف و کژی عبارت است از به وجود آوردن اعتدال حقیقی در همه ابعاد موجودیت انسانی، چه ابعاد جسمانی و چه ابعاد روحانی و معنوی.

یکی از نمادهای اعتدال، رسول خدا ﷺ است. از پیامبر ﷺ نقل شده که فرمود: «من نماز می‌خوانم و می‌خوابم و استراحت می‌کنم. روزه می‌گیرم و افطار می‌کنم و می‌خندم و گریه می‌کنم (یعنی معتدل). هرکس از سنت من روی بگرداند، از من نیست» (کلینی، ۸۵/۲). از امام علی علیه السلام نیز روایت شده است: اعتدال، سیره و روش پیامبر ﷺ بوده است (سیدرضی، خطبه ۹۴).

احادیثی از ائمه علیهم السلام به ما رسیده است که در آن‌ها به ما می‌فهماند امیرالمؤمنین علیه السلام را نباید تنها به چشم عابدی دید که در محراب عبادت می‌سوزد و می‌گدازد و همچنین مارگزیده به خود می‌پیچد: «يَتَمَلَّمُ تَمَلُّمَ السَّلِيمِ» (سیدرضی، حکمت ۷۷). او همچنین مجاهد دلیری است که در میدان کارزار، پشت پهلوانان عرب را به خاک می‌رساند، تا جایی که جبرئیل امین ندای «لا فتی إلا علی» سر می‌دهد (کلینی، ۱۱۰/۸). بزرگانی همچون مالک اشتر و عمار، به دست او مالک و عمار شده‌اند. او در دوران خانه‌نشینی، شمشیر و قلم را به‌ناچار بذ زمین می‌نهد و بیل و کلنگ به دست می‌گیرد و به کشاورزی و حفر چاه می‌پردازد و به دست خود، نخل‌های فراوان می‌کارد و از سوی دیگر، حاصل دسترنج خویش را در راه خدا می‌بخشد (ابن ابی‌الحدید، ۲۰۲/۲) و چاه‌هایی را که به دست خود حفر کرده، در راه خدا وقف می‌کند (طبری، ۱۰۳) و در تاریکی شب، شام بینوایان و یتیمان را به دوش می‌کشد. وقتی با اصرار مردم، قدرت را به دست می‌گیرد، همه تلاش خود را در راه اجرای حق و عدالت به کار می‌بندد. می‌دانیم که حکمرانی نزد عقلای عالم، از سخت‌ترین و سنگین‌ترین کارهاست که به‌صورت طبیعی، نیاز به زمان زیادی دارد؛ اما

امیرالمؤمنین (علیه السلام) تنها به یک جلوه از جلوه‌های دین بسنده نمی‌کند و حدی فراتر از واقع نیز به آن نمی‌دهند. این، معنای حقیقی اعتدال است که مسلمانی واقعی است.

۲-۴. تحلیل جایگاه قوم برگزیده در عهدین

تحلیل مفهوم قوم برگزیده در یهودیت، به عوامل تاریخی، دینی و اجتماعی متعددی بستگی دارد که بر هویت و جایگاه این قوم تأثیر گذاشته‌اند. این مفهوم نه تنها ریشه در متون مقدس یهودی دارد، بلکه در طول تاریخ به شکل‌های مختلفی تفسیر و شده مورد استفاده قرار گرفته است؛ بنابراین، برای بررسی و تحلیل جایگاه قوم برگزیده، به بررسی خاستگاه اندیشه قوم برگزیده می‌پردازیم؛ زیرا تحلیل جایگاه قوم یهود به‌وضوح تحت‌تأثیر خاستگاه قوم یهود و تاریخ آن است و این دو مفهوم به هم پیوسته‌اند و وابسته به یکدیگرند.

۲-۴-۱. خاستگاه اندیشه قوم برگزیده

در باب خاستگاه اندیشه قوم برگزیده، دیدگاه‌های مختلفی وجود دارد و برای هریک از آن‌ها می‌توان مستندات در کتاب مقدس عبری یافت. عده‌ای معتقدند برگزیدگی بنی‌اسرائیل، رابطه تنگاتنگی با مسئله عهد دارد. رویکرد انحصارگرایانه یهودیان، ریشه در عهد و میثاقی دارد که خدا با ابراهیم و سرانجام با این قوم بست. طبق تعالیم تورات، خداوند ابتدا با نوح (پیدایش، ۹:۱۱) و بعد با ابراهیم عهد بست (همان، ۹:۱۷). جمعی دیگر، خاستگاه اندیشه قوم برگزیده را اسارت بابلی می‌دانند. پس از آنکه سرزمین بنی‌اسرائیل به دو بخش اسرائیل در شمال و یهودا در جنوب تقسیم شد، دو سبط بنیامین و یهودا را در خود جای داد. این دو سبط نیز در قرن ششم قبل از میلاد، به اسارت به بابل برده شدند و پس از مدتی آزاد شده و به موطن خویش بازگشتند. در این زمان، واژه جدید یهودی از کلمه یهودا اقتباس شد (Jacobs, 111) و به عبرانیان و تازه یهودیان اطلاق گردید (هاکس، ۱۰۸۴). گروهی دیگر، خاستگاه قوم یهود را یکتاپرستی می‌دانند. اعتقاد یهودیان

به قوم برگزیده خدا اساساً بر وعده خدا با حضرت ابراهیم و اجداد اولیه ایشان استوار است (سفر خروج، ۲۰). از نظر یهودیان، بقیه اقوام، خدایان باطل را می‌پرستیدند؛ زیرا آنان معتقدند که فقط خودشان یکتاپرست‌اند (Wiggings, 22).

به نظر می‌رسد یکی دیگر از خاستگاه‌های اندیشه یهود، تفاسیر افراطی‌تر و انحصاری‌تر از نظریه برگزیدگی در میان متفکران یهودی، تا حدی پاسخ و واکنش به ظلم و ستم جهان غیریهودی بوده است. ظاهراً یهودی‌ها در دوران قرون وسطی توسط قدرت مذهبی، قرنطینه شدند؛ زیرا آن‌ها را منشأ فساد اخلاقی و ناقلان بیماری می‌دانستند. دولت توکوگاو، براکمین‌ها را جداسازی کردند و آنان را در قسمت سیاه‌پوست‌نشین و در پس دیوارهای نامرئی گنوی جای دادند (Clark, 11). براکمین‌ها به‌طور رسمی توسط دولت توکوگاو مطرود نامیده می‌شدند (Slater, 2009).

هلنیسم (یونانی‌مآبی) خاستگاه دیگری از اندیشه یهود است. اعتقاد آنان براساس عقل‌گرایی استوار بود. با عقل‌گرایی، مرزهای قومی و نژادی شکسته شد و عملاً ویژه‌گرایی یهود، تحت‌الشعاع قرار گرفت. تفکر هلنی، احساس انسان و تعهد اخلاقی را تنها برای شهر یا کشور و دولت خاص نمی‌دانست؛ زیرا جهان را یک کل منسجم می‌نامید (پارکر، ۳۲۳). در نظریه حکمت، موضوع دینی قومی رد شد (ایلخانی، ۶۵؛ صالح محمدحسن، ۷۵). به‌جز ماهیت ذاتی دین یهود و دخالت آن در تمام ساحت‌های زندگی، رهبران روحانی حسیدیم مهم‌ترین کسانی بودند که در مقابل هلنیسم و یونانی‌مآبی قد علم کردند. مهم‌ترین حربه حسیدیت برای مقابله با هلنیسم، برجسته‌کردن مجدد مقام برگزیدگی از کتاب تورات (زکریا، ۹:۱۴) بود که همچون دیواری، یهود را از دیگران جدا کرد (نیوزنر، ۶۵).

به‌هرحال، نمی‌توان هیچ‌یک از عوامل بالا را به‌تنهایی علت و منشأ برگزیدگی دانست، بلکه تمام عوامل ذکرشده، به نوعی در پدیدآمدن اندیشه قوم برگزیده دخالت دارند. برای به دست آوردن ریشه برگزیدگی در یهودیت، به بررسی گسترش این ایده در یهودیت تلمودی، فلسفی، عرفانی و معاصر می‌پردازیم.

۴-۲-۲. گسترش ایده برگزیدگی

گسترش ایده برگزیدگی در یهودیت به عنوان مفهومی مرکزی، نه تنها به تاریخ و فرهنگ یهودیان شکل داده، بلکه به تفسیرها و تحلیل های مختلفی از قوم برگزیده نیز منجر شده است. باور برگزیدگی و گسترش آن در دوره های مختلف فکری دینی، با تأملات متفاوتی مواجه شده است.

۱. در دوره انبیا تا دوره کتب بین العہدین، بیشتر با توصیه اخلاقی به توبه از خود برترینی و گناهان ناشی از ویژگی قوم یهود در برگزیدگی مواجه می شویم: «من شما را فقط از تمامی قبایل زمین شناختم. پس عقوبت تمام گناهان شما را بر شما خواهم رسانید» (عاموس ۳: ۲). این مواجهه با قوم یهود را در کتاب های تمام انبیای «پیشا تبعید» می یابیم (میکاه، ۶-۲/۱ و ۶-۴ و ۷-۶؛ صفیا، ۸-۷/۱ و ۱۵-۱۶ و ۱۴/۳؛ ارمیا، ۵/۱۹ و ۵-۶/۲۳)؛ اما برگزیدگی قوم یهود همچنان در پس زمینه قرار دارد و کلید اصلی فهم معنا، اهمیت قوم یهود است (15, p. 47).

۲. پس از این دوران، در زمان ظهور مسیحیت و عهد جدید در مکتوبات ربانی، اصل آموزه مذکور، در پی رقابت بر سر مصداق واقعی «برگزیدگان» و علل یا دلایل برگزیدگی شروع می شود؛ زیرا معتقد بودند یهودیان حتی اگر دشمن انجیل مسیح باشند، باز به خاطر وعده های خدا مورد توجه او هستند. آن ها معتقدند وقتی خدا کسی را برگزیند، دیگر تصمیمش را تغییر نمی دهد و وعده های خود را پس نمی گیرد (رومان: ۱۱، ۲۹). در میان فیلسوفان یهودی قرون وسطی، خاص ترین بیان درباره برگزیدگی قوم اسرائیل را یهودا اللاوی (هالوی) در کتاب الرد و الدلیل فی الدین الدلیل آورده است که این کتاب را الخزری و نحمانید (موشه بن نحمان) و ابن گرشم تأیید کرده اند. در نظر آن ها فقط قوم یهود می تواند با خداوند رابطه ای ویژه داشته باشد و گزینش او به وسیله خداوند، تابع خواست الهی فراطبیعی است، در صورتی که بقیه اقوام، تابع قوانین طبیعت اند (6, p. 174).

۳. در دوران مدرن، پرسش ها و تأملات عقلانی تر و بنابراین، برون دینی تر، راجع به

اصل این آموزه بروز می‌کند که پاسخ‌ها از انکار برگزیدگی تا توجهات به ظاهر عقلانی‌تر را شامل می‌شود.

۴. به نظر می‌رسد تفاسیر افراطی‌تر و انحصاری‌تر از نظریه برگزیدگی در میان متفکران یهودی، تا حدی پاسخ و واکنش به ظلم و ستم جهان غیریهودی بوده است؛ برای نمونه، می‌توان به بحث براکمین‌ها و طردشدنشان توسط دولت توکوگاوا اشاره کرد (Slater, 2009; Clark, 11). یهودیت هرچه بیشتر مجبور به محدودسازی خود و عقب‌نشینی به محدوده‌های تحمیلی گتو می‌شد، از آن سمت، بیشتر تمایل داشت که بر تفاوت خود با اقوام بی‌رحم تأکید کند تا دارویی برای تسکین آلام و دردهای قوم باشد. آنان ارواح یهودیان را نشست گرفته از خدا می‌دانند، درحالی‌که ارواح غیریهودیان را از مواد اولیه (kelippot, shells).

۵. سخت‌بودن و بلکه غیرممکن‌بودن توجیه نظریه برگزیدگی اسرائیل در دنیایی که روح حاکم بر آن، انسان‌گرایی و جهان‌گرایی است، باعث شد که متفکران یهودی قائل به لزوم تفسیری نو و امروزی از آن باشند که هر قومی می‌تواند در یک دوره تاریخی برای داشتن سهم بیشتری از تاریخ، برگزیده شود، اما نه در همه تاریخ (A Study of History, 262).

در مجموع، مفهوم برگزیدگی در آموزه‌های دینی یهود، با تأکید بر تعهد و عبودیت در برابر خداوند مطرح شده است؛ اما این مفهوم به سمت برتری نژادی و سلطه جویی تحریف شد و زمینه‌ساز ظهور جنبش صهیونیسم گردید که در تفسیر نوین، با نقد جدی روبه‌روست.

۴-۲-۳. ابطال موضوع برگزیدگی

کتاب مقدس، انسان یهودی را بنده خدا می‌داند و خدا وظایفی برایش تعیین کرده و او را ملزم به اجرای آن وظایف ساخته است (اشعیا، ۴۹:۱۱۱). پس، این تصور قوم اسرائیل که فارغ از اعمالشان همواره می‌توانند محبوب خداوند باشند، درست نیست (e.g., Hos. 1:9). خاخام‌های ارتدکس، از برگزیده‌شدن اسرائیل، برداشتی متعصبانه دارند. آنان می‌گویند: «تو ما را از میان همه مردم انتخاب کردی، ما را دوست داشتی و از ما راضی بودی. ما را

بر همه زمان‌ها برتری دادی، با احکام خود مقدس ساختی و ما را به خدمت خود نزدیک کردی» (Festivals Amidah, in Hertz, Siddur, 819; cf. Kiddush for Festivals, ibid., 809; Aleinu prayer, ibid., 209).

ولی در نهایت، یک نوع دغدغه برای توضیح و تبیین این انتخاب و رابطه خاص دیده می‌شود. این دغدغه، چیزی مانند تقدس استثنایی، فروتنی، وفاداری یا اطاعت در شخصیت یا رفتار یهودی است که دلیل انتخاب او از طرف خدا می‌شود؛ اما در تلمود آمده است که صفات رحمت و بخشش از ویژگی‌های ابراهیم و نسل اوست و این نشانه‌ای از یک یهودی واقعی است. با این حال، حتی آن خاخام‌هایی که می‌کوشیدند ادعای منحصر به فرد یهودی را براساس شایستگی‌های استثنایی خود ثابت کنند، از ناکافی بودن دلیل برای این امر غافل نبوده و مجبور بودند این گونه توجیه کنند که خداوند عاشق آن‌هاست؛ عشقی که به عنوان پاداش به شکل کاملاً مستقل از هر چیز، از سمت خدا به آنان نثار شده بود (S. Schechter, 61).

در قرن هجدهم روشنگری و رهایی سیاسی تدریجی یهودیان اروپای غربی، مفهوم منحصر به فرد بودن یهودیان را به طور مستقیم و غیرمستقیم به چالش کشیده است. از اولین یهودیان مدرن، موسی مندلسون، آن قسمت از محتوای فکری یهودیت را دینی و منطقی می‌داند که آموزه‌های آن با فلسفه و عقل منطبق باشد. آنان حتی ادعای تسلط یهودیان بر جهانیان را به سخره گرفته‌اند (Baeck, p.23).

برخی روشن‌فکران نیز به نظریه یهود درباره برگزیدگی‌شان دید مثبت و همدلانه‌ای ندارند. آنان معتقدند اطاعت از خدای یگانه، اسرائیل را برگزیده خدا می‌کند (A Study of History, 262. نویسنده عبری J.H. برنر اعلام کرد: «من عبارت «تو ما را انتخاب کردی» را از کتاب دعای یهودیان عصر حاضر، به هر شکل و شیوه‌ای که باشد، حذف خواهم کرد» S. Spiegel, 375-389). در کتاب دعای جنبش بازسازی آمده است: «یهودیان متجدد دیگر نمی‌توانند باور کنند که یهودیان، قوم برگزیده الهی‌اند» (Sabbath Prayer Book, xxiv و 1945: پس از آن، کلیسا اظهار داشت که یهودیان با رد کردن عیسی، موقعیت مطلوبشان

را که از کلیسا به ارث برده بودند، از دست دادند (لئو باک، ۴۰۲).

تحلیل قوم برگزیده نشان دهنده پیچیدگی‌های تاریخی و مذهبی خاستگاه قوم یهود است. مفهوم برگزیدگی نه تنها هویت یهودیان را شکل می‌دهد، بلکه بر تعاملات آن‌ها با دیگر فرهنگ‌ها نیز تأثیر دارد. گسترش این ایده در متون مقدس، تلاش یهودیان برای حفظ هویت خود را در برابر چالش‌ها نمایان می‌سازد. بالاین‌حال، نظریه برگزیدگی با انتقادات جدی مواجه شده و ابطال آن به معنای حذف هویت قومی نیست، بلکه دعوتی به پذیرش تنوع و تفکر انتقادی است.

۵- تطبیق آموزه‌های امت وسط و قوم برگزیده در قرآن و عهدین

با توجه به مطالب گفته شده، اگر انسانی متصف به وصف وسط‌بودن باشد، الگوی همه‌جانبه و برگزیده خداوند می‌شود. بنابراین، برای تطبیق آموزه‌های «امت وسط» در قرآن و «قوم برگزیده» در عهدین، بعد از بیان شاخصه‌ها باید اشتراکات و افتراقات این دو مفهوم را در قرآن کریم و عهدین بررسی کنیم.

۵-۱. اشتراکات امت وسط و قوم برگزیده

در بررسی تطبیقی میان «امت وسط» در قرآن و «قوم برگزیده» در عهدین، می‌توان به نکات مشترکی دست یافت که این دو مفهوم دینی را به هم نزدیک می‌سازد. این شباهت‌ها ریشه در اعتقادات و آموزه‌های دو دین اسلام و یهودیت دارند و نمایانگر ارزش‌ها و اصول مشترکی‌اند که در طول تاریخ، پیروان این دو دین را به هم پیوند داده‌اند.

بیان شاخصه‌های امت وسط در قرآن و قوم برگزیده در عهدین، به تبیین اشتراکات کمک می‌کند. در آیه ۱۴۳ سوره بقره، بر مفهوم وسط و برگزیدگی به عنوان امتیازی برای امت اسلامی بر سایر امت‌ها تصریح گردیده و طبق آیات (الانعام، ۸۲ و ۱۵۳؛ الکهف، ۲۸؛ آل عمران، ۱۰۴ و ۱۳۴؛ هود، ۱۱۲)، شاخصه‌های امت وسط این‌گونه بیان شده است:

رعایت عدالت و دوری از انحراف، نفاق و اختلاف، دوری از دنیاطلبی، پیروی نکردن از هوای نفس و دوری از افزون طلبی، دعوت به نیکی‌ها و بازداشتن از بدی‌ها، استقامت بدون افراط و تفریط در راه تبلیغ و پیکار بدون تظاهر انفاق، تسلط بر خشم، دوری از ظلم و شرک و تداوم در ایمان. با توجه به این شاخصه‌ها، برای مثال، خداوند در آیه ۶۷ سوره آل عمران، ابراهیم علیه السلام را حنیف و مسلم معرفی می‌کند. بنابراین، امت وسط، الگو و نمونه و میزان سنجش امت‌های دیگر است (مکارم شیرازی، ۱/۴۸۲).

مهم‌ترین شاخصه‌های قوم برگزیده در متون مقدس، همراه بودن رابطه قانونی مبتنی بر عهد و مسئولیت است. کاربرد فعل «انتخاب کردن» در کتاب مقدس، در معنای انتخاب الهی، در فضای پاسخ انسانی متقابل است (Josh.24:22). این مضمون در یوشع، ۲۴: ۲۲-۲۳، خروج، ۱۹: ۵-۶، ATLEN۵۵، ۱۹۸۷، اشعیا، ۴۲: ۳-۴ و اشعیا، ۴۲: ۶ هم آمده و اسرائیل با این انتخاب خود، ملزم به حفظ شأن و رعایت قوانینی می‌شود که در کتاب تورات تصریح شده است (Ps.105:45). شاخصه بعدی، ارتباط بین برگزیدن اسرائیل و نقشش به عنوان نگهبان تورات خداست (ibid.191). آنان تنها در صورت سر فرود آوردن در مقابل فرمان‌های الهی و در سایه ایمان به خدا و وفاداری و رعایت عهد و میثاق، برگزیده می‌شوند. در سفر تثئیه، پس از ذکر نعمات و برکاتی که خدا در سرزمین موعود به این قوم بخشید، به آنان هشدار داد که اگر دیگر خدایان را عبادت کنند و قوانین الهی را پاس ندارند، لعنت و عذاب خدا، رسوایی و خواری و سرگردانی در میان سایر ملل و انواع و اقسام گرفتاری‌ها و بیماری‌ها گریبان گیر آنان خواهد شد (تثئیه، ۳۷-۲۸: ۱۳). این مضمون در اول پادشاهان، ۹: ۶-۹، عاموس، ۹: ۹-۱۱، خروج، ۳۲: ۹-۱۰، اعداد، ۱۴: ۱۱ و تثئیه، ۹: ۶-۸ آمده است. قریب به همین مضمون، در قرآن کریم نیز دیده می‌شود. از دیدگاه قرآن، پیمان و عهدی که خدا با آنان بسته، دوطرفه بوده است: «به پیمانم وفا کنید تا به پیمانتان وفا کنم؛ اما جز اندکی، همگی به حالت اعراض روی برتافتند» (البقره، آیات ۴۰ و ۸۴).

در بیان اشتراکات، قوم یهود به عنوان قوم برگزیده خداوند شناخته می‌شوند. خداوند

آن‌ها را برای دریافت و اجرای احکام الهی انتخاب کرده است (تثنیه ۷:۶). در قرآن کریم، آیه ۱۴۳ سوره بقره نیز مسلمانان به عنوان امت میانه‌رو و برگزیده معرفی می‌شوند که برای هدایت و الگوبودن برای سایر امت‌ها انتخاب شده‌اند. قوم برگزیده نقش هدایت‌کننده و راهنما دارد که در عهد قدیم و عهد جدید به عنوان راهنمای دیگر ملت‌ها و حامل پیام الهی معرفی شده است (اشعیا، ۴۲:۶). امت وسط در قرآن، آیه ۱۱۰ سوره آل عمران، به عنوان شاهد و نمونه برای سایر امت‌ها معرفی شده و هدایت و راهنمایی دیگران را به عهده دارد. در مسئولیت دینی و اخلاقی، هر دو گروه مشترک‌اند. قوم برگزیده مسئولیت دارد احکام الهی را رعایت کرده و به عنوان نمونه‌ای از تقوا و عدالت برای دیگران عمل کند (لاویان ۱۹:۲) و امت وسط در قرآن (المائده، ۸) نیز موظف است عدالت، اعتدال و تقوا را رعایت کرده و به عنوان الگویی برای سایر امت‌ها عمل کند. همچنین در تقدس و خاص بودن، قوم برگزیده به عنوان قوم مقدس خداوند شناخته می‌شود که باید زندگی مقدسی داشته و از سایر امت‌ها متمایز باشد (خروج، ۱۹:۶) و امت وسط در قرآن (آل عمران، ۱۱۰) نیز به عنوان امت مقدس و خاص خداوند شناخته می‌شود که باید به عدالت و میانه‌روی پایبند باشد. در رسالت و مسئولیت جهانی، قوم برگزیده مأموریت دارند که پیام خداوند را به سایر ملت‌ها برسانند و نوری برای جهان باشند (اشعیا، ۴۹:۶). امت وسط نیز در قرآن (البقره، ۱۴۳) مأموریت دارد به عنوان شاهد بر مردم و حامل پیام الهی عمل کند.

از بررسی وجوه اشتراک میان «امت وسط» در قرآن و «قوم برگزیده» در عهدین می‌توان فهمید که هر دو مفهوم، نمایانگر جوامعی‌اند که به واسطه ارتباط خاص با خداوند و مسئولیت‌های ویژه‌ای که بر عهده دارند، به عنوان نمونه‌ای برای دیگران مطرح شده‌اند. این اشتراکات نشان‌دهنده اصول مشترکی مانند عدالت، هدایت‌گری و پایبندی به تعهدات الهی است که در هر دو دین مورد تأکید قرار گرفته است.

با وجود تفاوت‌های عقیدتی و فرهنگی میان اسلام و یهودیت، این وجوه مشترک می‌تواند به عنوان پایه‌ای برای گفت‌وگو و درک متقابل میان پیروان این دو دین عمل کند.

این امر، اهمیت مطالعه تطبیقی میان آموزه‌های دینی را بیش از پیش نمایان می‌سازد و می‌تواند به تعمیق ارتباطات و همزیستی مسالمت‌آمیز میان جوامع دینی مختلف کمک کند.

۵-۲. افتراقات امت وسط و قوم برگزیده

در مطالعه تطبیقی میان «امت وسط» در قرآن و «قوم برگزیده» در عهدین، علاوه بر وجوه اشتراک، تفاوت‌های مهمی نیز وجود دارد که نشان‌دهنده دیدگاه‌های متفاوت این دو دین درباره جایگاه و نقش پیروان خود در جهان است. این تفاوت‌ها از تفاوت در نحوه ارتباط با خداوند گرفته تا نقش و مسئولیت‌های اجتماعی و فردی، براساس مبانی اعتقادی و تاریخی خاص هر دین شکل گرفته‌اند. در ادامه، به بررسی این افتراقات می‌پردازیم تا روشن شود چگونه اسلام و یهودیت به شیوه‌های متفاوتی به مفاهیم هدایت، عدالت و رابطه با خداوند پرداخته‌اند.

بین قرآن با عهدین در منشأ انتخاب، تفاوت وجود دارد، به‌طوری که قرآن امت وسط را براساس معیارهای ایمان، عدالت و میانه‌روی انتخاب می‌کند. این انتخاب بر پایه اعمال و تقواست، نه نسب یا قومیت. در واقع، هرکس که به اسلام ایمان بیاورد و به اصول آن پایبند باشد، می‌تواند جزو امت وسط باشد (البقره، ۱۴)؛ اما در عهدین، قوم برگزیده براساس نسب و پیمانی که خداوند با ابراهیم و نوادگانش یعنی اسحاق و یعقوب بسته، انتخاب شده‌اند. این انتخاب بر پایه قومیت و تبار است و اساساً جنبه ای نژادی و خاندانی دارد (پیدایش، ۱۷).

تفاوت دیگر، در گستره مسئولیت است. امت وسط، مسئولیتی جهانی دارد. این امت وظیفه دارد به‌عنوان شاهد بر مردم دیگر عمل کرده و آن‌ها را به‌سوی راه درست هدایت کند. بنابراین، این مسئولیت شامل تمامی انسان‌ها می‌شود و محدود به یک قوم یا نژاد خاص نیست (آل عمران، ۱۰۱)؛ اما قوم برگزیده عمدتاً مسئولیتی درونی دارد که شامل حفظ و اجرای قوانین الهی در میان خودشان است. این مسئولیت بیشتر به حفظ هویت

دینی و قومی خود، نه هدایت سایر اقوام متمرکز است (خروج، ۹). در هدف نهایی انتخاب نیز تفاوت وجود دارد. هدف از انتخاب امت وسط، ایجاد تعادل و عدالت در جهان است. این امت باید با رفتار خود، شاهی بر دیگران و نمایندگی از تعالیم الهی باشد. هدف نهایی، هدایت انسان‌ها به سوی خدا و اجرای عدالت است (طباطبایی، ذیل آیه ۱۴۳ سوره بقره)؛ اما هدف از انتخاب قوم برگزیده، حفظ پیمان الهی با ابراهیم و نوادگانش است. این انتخاب بیشتر برای حفظ قومیت و هویت دینی آن‌ها و اجرای قوانین الهی در میان آن‌ها صورت گرفته است. هدف اصلی، حفظ و نگهداری از ایمان و قوانین خداوند در میان قوم خاص است (تثنیه، ۷).

در شمولیت و جهانی بودن نیز دو گروه متفاوت‌اند. امت وسط شامل تمامی افراد مؤمن و پیروان اسلام از هر نژاد، قومیت و منطقه‌ای است. این مفهوم به هیچ قوم یا نژاد خاصی محدود نمی‌شود و دربرگیرنده تمامی انسان‌های مؤمن است (الحج، ۷۸)؛ ولی قوم برگزیده، منحصر به یک قوم خاص (بنی اسرائیل) بوده و این انتخاب به واسطه پیمانی نژادی و خاندانی صورت گرفته است. این مفهوم، جهانی نیست و به یک گروه قومی خاص محدود می‌شود (پیدایش، ۱۷). همچنین در حوزه کاربرد و انتخاب جامعیت و گستردگی، مفهوم امت وسط به همه مسلمانان اشاره دارد و مفهومی جامع و فراگیر است که مسلمانان راستین را به عنوان الگویی برای سایر امت‌ها معرفی می‌کند (البقره، ۱۴۳)؛ اما قوم برگزیده، بیشتر به قوم یهود اشاره دارد و این انتخاب به عنوان یک انتخاب قومی و نژادی مطرح شده است (تثنیه ۷:۶). در معیار برگزیدگی، تفاوت عمده‌ای وجود دارد. برگزیدگی در قرآن براساس ویژگی‌های اخلاقی، مانند عدالت و میانه‌روی و تقواست (آل عمران، ۱۱۰)؛ اما در عهدین، برگزیدگی بیشتر براساس انتخاب الهی و پیمان خداوند با ابراهیم و نسل اوست (پیدایش ۱۷:۷). همچنین در تعامل با سایر اقوام، امت وسط به عنوان شاهد و نمونه برای دیگر امت‌ها معرفی شده و وظیفه هدایت و راهنمایی آنان را بر عهده دارد (النبا، ۲۲)؛ ولی قوم برگزیده به عنوان قومی جدا و متفاوت با دیگر ملت‌ها معرفی شده و برتری‌اش براساس

رابطه خاص با خداوند است (خروج ۱۹: ۵-۶). در تفاوت هدف و رسالت، امت وسط به عنوان حامل پیام الهی و الگوی اخلاقی برای تمام انسان‌ها معرفی شده است (یونس، ۳)؛ اما قوم برگزیده، وظیفه حفظ و اجرای احکام الهی را بر عهده دارد و براساس عهد و پیمان با خداوند عمل می‌کند (لاویان، ۲۶: ۱۲). امت اسلامی با تأکید بر عدالت و میانه‌روی در تمام امور، چه دینی و چه اجتماعی، متمایز می‌شود (الأنفال، ۵)؛ اما قوم برگزیده، بر پایه رابطه خاص با خداوند و رعایت قداست و قوانین الهی انتخاب می‌شود (تثنیه، ۱۴: ۲).

برخی افتراقات اصلی میان امت وسط در قرآن و قوم برگزیده در عهدین، شامل تفاوت‌هایی در منشأ انتخاب، گستره مسئولیت، هدف نهایی و شمولیت جهانی است. امت وسط به عنوان امتی جهانی و شمول‌گرا تعریف می‌شود که وظیفه هدایت و شهادت بر سایر امت‌ها را دارد. گرچه هر دو مفهوم به نوعی نمایانگر رابطه خاص انسان‌ها با خداوند و نقش آنان در تاریخ دینی‌اند، با تأکید بر ویژگی‌ها و مسئولیت‌های اصلی امت وسط، وسط‌بودن و تعادل در شریعت اسلام، از بهترین و دوست‌داشتنی‌ترین امور محسوب شده است (نوری، ۲۵۵/۸). امت وسط به دور از افراط و تفریط، در مواجهه با چالش‌های اجتماعی و دینی به عنوان الگوهایی برای دیگران عمل می‌کند و آنگاه انسان کاملی می‌شود که همه ارزش‌های انسانی در او رشد کرده است (مطهری، ۱۱۲). این جامعیت، ویژگی‌های آخرین دین آسمانی است. پیشوایان و الگوهای عملی این دین نیز چنین شخصیت جامعی دارند که ابعاد متعددی را به شکلی تام در خود جمع کرده‌اند. وجه امتیاز معصومین (ع) از دیگر بزرگان تاریخ، همین بُعد شخصیتی آنان است، تا جایی که برخی امیرالمؤمنین (ع) را جامع‌الاضداد خوانده‌اند. اما قوم برگزیده در عهدین، بیشتر به یک قوم خاص و محدود از نظر قومی و نژادی اشاره دارد که وظیفه حفظ و اجرای قوانین الهی در میان خود را بر عهده دارد.

۶- نتایج مقاله

این مقاله به بررسی و تحلیل تطبیقی میان دو مفهوم «امت وسط» در قرآن و «قوم

برگزیده» در عهدین پرداخته و تلاش کرده است از طریق بررسی این دو مفهوم، به تفاوت‌ها و شباهت‌های میان دیدگاه‌های اسلامی و یهودی در خصوص برگزیدگی و هدایت بپردازد. در نهایت، مقاله به چند نکته کلیدی دست یافته که اهمیت این دو مفهوم را در ساختارهای دینی و اجتماعی دو دین برجسته می‌سازد.

نتایج مقاله نشان می‌دهد که امت وسط در قرآن به عنوان یک جامعه معتدل و عادل، از مقام ویژه‌ای برخوردار است. این امت به دلیل رعایت اصول میانه‌روی و عدالت، به عنوان بهترین امت معرفی گردیده و شاهد بر سایر امت‌ها قرار داده شده است. این مقام ویژه، تأکیدی بر مسئولیت بزرگ امت اسلامی در هدایت و راهنمایی سایر امت‌ها به سوی حق و عدالت است.

در مقابل، مفهوم قوم برگزیده در عهدین، به یک قوم خاص (بنی اسرائیل) اشاره دارد که براساس پیمان و نسب انتخاب شده‌اند. این برگزیدگی بیشتر بر حفظ هویت دینی و قومی و رعایت قوانین الهی درون جامعه خود تمرکز دارد. این برگزیدگی در دوره‌های مختلف تاریخی، با املات و تغییراتی همراه بوده؛ اما همچنان به عنوان یک اصل اساسی در یهودیت باقی مانده است.

همچنین نتایج تحقیق به الگوپذیری از اهل بیت علیهم‌السلام به عنوان راهبردی کلیدی برای مسلمانان اشاره می‌کند. اهل بیت علیهم‌السلام به عنوان نمونه‌های کامل از انسان‌های الهی و واسطه‌های هدایت، نقش مهمی در تبیین و تحقق مفهوم امت وسط دارند. این الگوپذیری به مسلمانان کمک می‌کند که با رعایت اصول اعتدال و عدالت، به موفقیت در دنیا و آخرت دست یابند.

مطالعه تطبیقی امت وسط و قوم برگزیده می‌تواند به تعمیق فهم دینی و اجتماعی مسلمانان کمک کند. این فهم تطبیقی به مسلمانان اجازه می‌دهد که با شناخت بهتر مسئولیت‌های خود، به سوی ایجاد جامعه‌ای عادلانه و متعادل حرکت کنند که در آن، اصول اسلامی به طور کامل رعایت شود. تفاوت‌ها نشان‌دهنده دو رویکرد متفاوت به برگزیدگی و مسئولیت‌های دینی است که می‌تواند به عنوان پایه‌ای برای گفت‌وگو و فهم متقابل میان ادیان مورد استفاده قرار گیرد.

کتابشناسی

۱. قرآن، ترجمه محمد مهدی فولادوند.
۲. آذیر، اسدالله، «سیر تحول در تأملات مربوط به آموزه‌های برگزیدگان قوم بنی اسرائیل»، مجله ادیان و عرفان، س ۴۹، ش ۲، ۱۳۹۵.
۳. آندلسی، ابوحیان محمد، البحر المحيط فی التفسیر، بیروت: دارالفکر، ۱۴۲۰ق.
۴. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ترجمه غلامرضا لایقی، تهران: کتاب نیستان، ۱۳۹۵.
۵. ابن درید، محمد بن حسن، جمهرة اللغة. بیروت: دار العلم للملایین، ۱۹۸۸م.
۶. ابن فارس، احمد، معجم مقاییس اللغة، تصحیح عبدالسلام محمد هارون. قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ق.
۷. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، تفسیر القرآن العظیم، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۹ق.
۸. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، قم: ادب حوزه، ۱۴۰۵ق.
۹. ابن حنبل احمد، مسند احمد، بیروت: بی نا، ۱۴۱۶ق.
۱۰. ابوالفتح رازی، حسین بن علی، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۷۶.
۱۱. انجمن کتاب مقدس، عهد عتیق، عهد جدید، ۱۹۷۸م.
۱۲. باک، لئو، مردم اسرائیل، برلین: شوکن بوکر، ۱۹۰۵م.
۱۳. بغدادی، خطیب، تاریخ بغداد، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۲۰۱۱م.
۱۴. بهادلی، کاظم رهیف، الاسلام دین الوسطیه و الاعتدال، قم: مؤسسه الراشد للمطبوعات، ۱۴۳۰ق.
۱۵. بهشتی دامغانی، ابراهیم، اعتدال و میانه روی در اسلام، تهران: ادیان و مذاهب، ۱۳۹۶.
۱۶. بیهقی، احمد بن حسین، السنن الکبری. بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۴ق.
۱۷. پارکز، هنری بمفورد، خدایان و آدمیان: نقد مبانی فرهنگ و تمدن غرب، ترجمه محمدباقی، تهران: قصیده، ۱۳۸۰.
۱۸. جلالی کندی، سهیلا، «برتری بنی اسرائیل در قرآن و تورات». فصلنامه علوم انسانی دانشگاه الزهراء، ش ۲۶ و ۲۷، ۱۳۷۷.
۱۹. جوهری فارابی، اسماعیل بن حماد، صحاح اللغة، بیروت: دار العلم للملایین، ۱۴۰۴ق.
۲۰. حجازی، محمد محمود، التفسیر الواضح، بیروت: دارالجلیل الجدید، ۱۴۱۳ق.
۲۱. خطیب، عبدالکریم، التفسیر القرآنی للقرآن، قاهره: دار الفکر العربی، ۱۳۸۸ق.
۲۲. خوش منش، ابوالفضل، «ام القرى، پایگاه جهانی امت وسط»، نشریه پژوهش های قرآن و حدیث، س ۴۷، ش ۱، ۱۳۹۳.
۲۳. رشید رضا، محمد، تفسیر القرآن الحکیم (تفسیر المنار)، بیروت: دار الفکر، ۱۳۵۴.
۲۴. زحیلی، وهبه بن مصطفى، تفسیر الوسیط (زحیلی)، دمشق: دار الفکر، ۱۴۲۲ق.
۲۵. سبحانی، جعفر، المواهب فی تحریر احکام المکاسب، قم: مؤسسه امام صادق (ع)، ۱۴۲۴ق.
۲۶. سیدرضی، محمد بن حسین، نهج البلاغه، به ترجمه محمد دشتی، قم، الهادی، ۱۳۸۶ هـ.ش.
۲۷. سوزنجی، حسین، «رهنمودهایی از تفسیر میزان امت وسط یا واسطه»، رشد آموزش قرآن و معارف اسلامی، ش ۶۴، ۱۳۸۶.
۲۸. سید قطب بن ابراهیم شاذلی، فی ظلال القرآن، بیروت-قاهره: دار الشروق، ۱۴۱۲ق.
۲۹. صالح، سیدمحمدحسن و محمدحسین طاهری اکردی، «بررسی تحلیلی ابعاد و گستره یونانی مآبی در دوره هلنیسم یهودی»، نشریه معرفت ادیان، س ۹، ش ۴، ۱۳۹۷.
۳۰. صالح بن عبدالعزیز بن محمد بن ابراهیم آل شیخ، وسطیه و الاعتدال و أثرهما علی حیاة المسلمین، السعودیه: وزارة الشؤون الاسلامیه و الاوقاف و الدعوة و الارشاد، ۱۴۳۹ق.
۳۱. صدوق، محمدعلی، الخصال، ترجمه محمدباقر کمره‌ای. تهران: کتابچی، ۱۳۸۱.
۳۲. طباطبایی، سیدمحمدحسین، میزان فی تفسیر القرآن، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه، ۱۴۱۷ق.

۳۳. طباطبایی امین، طاهره سادات، «بررسی و نقد انگاره برتری ذاتی بنی اسرائیل براساس مطالعه تطبیقی تفاسیر قرآن و تفاسیر عهد عتیق»، دو فصلنامه مطالعات تطبیقی قرآن پژوهی، ش ۵، ۱۳۹۷.
۳۴. طبری، ابوجعفر محمد بن جریر، جامع البیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار المعرفه، ۱۴۱۲ق.
۳۵. طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۳ق.
۳۶. طبیب، سید عبدالحسین، اطیب البیان فی تفسیر القرآن، تهران: اسلام، ۱۳۷۸.
۳۷. ظهیری، احمد، «مفهوم شناسی امت در قرآن و اجتماع»، پژوهش نامه علوم و معارف قرآن کریم، ش ۲، ۱۳۸۸.
۳۸. عمید، حسن، فرهنگ فارسی عمید، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۴.
۳۹. غیاثی، نقی و قدرت الله نیازی، «امت وسط از دیدگاه مفسران فریقین». فصلنامه مطالعات تفسیری، ش ۲۵، ۱۳۹۵.
۴۰. فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، قم: هجرت، ۱۴۰۹ق.
۴۱. فرجی، مجتبی، زندگی در آیین اعتدال، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۰.
۴۲. فخاری، علیرضا و لیلا ابراهیمی، «نقد و بررسی ادعای برتری یهود براساس ملل از منظر قرآن کریم»، مجله آموزه های قرآنی، ش ۲۱، ۱۳۹۴.
۴۳. قاسمی، کوثر، فتحیه فتاحی زاده و حبیب الله بابایی، «مصادق یابی و ارتباط سنجی امت وسط و امت حنیف در نظام قرآنی تمدنی امت»، نشریه مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، ش ۹۴، ۱۴۰۲.
۴۴. کتاب مقدس، عهد عتیق و عهد جدید، ترجمه فاضل خان همدانی، ویلیام گلن. هنری مرتن. تهران: اساطیر، ۱۳۷۹.
۴۵. کتاب مقدس، عهد عتیق، پادشاهان ۲، قسمت ۲۴، یهوایکین، پادشاه یهودا.
۴۶. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، قم: نشر بنی الزهراء، ۱۳۹۳.
۴۷. گندمی، رضا، «اندیشه قوم برگزیده در یهود»، مجله هفت آسمان، س ۷، ش ۲۶.
۴۸. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، قم: دار الکتب العلمیه، ۱۴۲۳ق.
۴۹. محمد الطالابی، علی محمد (المصراتی)، الوسطیه فی القرآن الکریم، قاهره: مکتبه التابعین، عین الشمس، ۱۴۲۲ق.
۵۰. مشکینی اردبیلی، علی، تفسیر روان، قم: مؤسسه فرهنگی دارالحدیث، ۱۳۹۲.
۵۱. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. بیروت-قاهره-لندن: دار الکتب العلمیه، ۱۴۳۰ق.
۵۲. مطهری، مرتضی، ختم نبوت، تهران: صدرا، ۱۳۷۰.
۵۳. مظفر، محمدرضا، اصول فقه. نجف: دار نعمان، ۱۳۸۶.
۵۴. معین، محمد، فرهنگ معین، تهران: امیرکبیر، ۱۳۹۷.
۵۵. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴.
۵۶. موسوی سبزواری، عبدالاعلی، مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسه اهل بیت، ۱۴۰۹ق.
۵۷. موکلی، حسن بن فلوی، «الوسط و مظاهر الوسطیه فی القرآن». مجله جامعه الاسلامیه، ش ۱۴۰.
۵۸. میشل، توماس، کلام مسیحی، ترجمه حسین توفیقی، تهران: ادیان و مذاهب. ۱۴۰۰.
۵۹. نوری طبرسی، میرزا حسین، مستدرک الوسائل، بیروت: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، ۱۳۶۵.
۶۰. نیوزنر، جیکوب، یهودیت، ترجمه مسعود ادیب، قم: ادیان، ۱۳۸۹.
۶۱. هاکس، جیمز، قاموس کتاب مقدس، ترجمه عبدالله شیبانی. تهران: اساطیر، ۱۳۷۵.
۶۲. یاردون سیز، دانشنامه کتاب مقدس، ترجمه بهرام محمدیان. تهران: روز نو، ۱۳۸۰.

63. wiggings, James B., Praise of Religious Diversity, Routledge, 1966.

64. Jacobs, 1999, p 111.

65. Clark, 1965, p 11.

66. Slater, 2009.

67. The Encyclopedia Americana (1975), International edition. New York, Americana Corporation

Diaspora Definition "History & Facts Britannica". www.britannica. Com 2022-06-12.

68. Sabbath Prayay Book , The Jewish Reconstructionist Foundation (1945), xxiv S.S.Peigel, Hebrew Reborn (1930), p 375-89.

69. A Study of History, 4 (1961), p 262.

70. Baeck, Von Moses Mendelssohn zu Franz (cf. Leo Rosenzweig, p.23).

71. S. Schechter, Some Aspects of Rabbinic Theology (1909), p 61.